

УДК 343.2/7

О.В. Зайцев

ПРОБЛЕМА НЕОСУДНОСТІ В ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ З КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 2001–2011 РОКІВ

У статті розглянуто результати дисертацій, присвячених проблемі неосудності, що були захищені в Україні у 2001–2011 роках. Проаналізовано пропозиції щодо вдосконалення критеріїв формули неосудності. Акцентовано на позитивних і дискусійних положеннях висновків проведених досліджень. Зроблено висновок про доцільність подальшого вивчення проблеми неосудності з урахуванням новітнього рівня судової психіатрії.

Ключові слова: неосудність, критерії, формула неосудності, психічний розлад, емоції.

В статье рассмотрены результаты диссертаций, посвященных проблеме невменяемости, которые были защищены в Украине в 2001–2011 годах. Проанализированы предложения по совершенствованию критериев формулы невменяемости. Акцентируется внимание на позитивных и дискуссионных положениях выводов проведенных исследований. Сделан вывод о целесообразности дальнейшего исследования проблемы невменяемости с учетом новейшего уровня судебной психиатрии.

Ключевые слова: невменяемость, критерии, формула невменяемости, психическое расстройство, эмоции.

In the article the results of the dissertational researches devoted to the problem of diminished responsibility defended in Ukraine in 2001–2011 are studied. The analysis of offers on the perfection of the criteria of the formula of diminished responsibility is carried out. Positive and debatable conclusions of conducted researches are paid attention to. A conclusion on the expediency of the further research of the problem of diminished responsibility in accordance with the newest level of judicial psychiatry is drawn.

Key words: diminished responsibility, criteria, the diminished responsibility formula, mental frustration, emotions.

Поняття неосудності за останні 50 років вирізнялося достатньою догматичністю, її формула фактично не змінилася з КК УРСР 1960 року.

З часу прийняття у 2001 році КК України захищено дві кандидатські й одну докторську дисертації з кримінального права, в яких розглянуто проблему неосудності та запропоновано зміни до чинної редакції ч. 2 ст. 19 КК України, аналіз яких і є метою пропонованого дослідження.

У 2003 році В. В. Лень захистив кандидатську дисертацію «Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця» [1, с. 8]. Автором сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації, спрямовані на вдосконалення законодавства стосовно інституту осудності й неосудності, а також примусових заходів медичного лікування, їх підстав і мети застосування. Результати дослідження знайшли своє відображення у монографії [2]. Другий розділ цієї монографії – «Неосудність як ознака відсутності вини» присвячений проблемі неосудності. Вбачається дискусійним визначення автором

неосудності як ознаки відсутності вини, що відображено у назві розділу. На нашу думку, категорія винуватості не може застосовуватися до суспільно небезпечного діяння, в якому фактично немає суб'єкта та складу злочину.

У підрозділі «Медико-біологічний критерій неосудності» В. В. Лень послідовно досліджує історичний аспект проблеми неосудності, генезис розвитку кримінально-правової норми про неосудність у законодавстві, звертає увагу на сутність і ознаки особистості неосудної особи, аналізує питання вірогідності й доказовості експертного висновку судових психіатрів у стадії досудового слідства при визнанні особи неосудною тощо. Загалом, позиція автора є традиційною, однак помилковим убачається твердження про належність виключно до компетенції судово-психіатричної експертизи встановлення осудності, обмеженої осудності або неосудності суб'єкта, «який допустив суспільно небезпечне і протиправне проявлення» [2, с. 104].

Зміст підрозділу 2.2 «Характеристика юридичного та психологічного критерію неосудності (інтелектуальні, вольові та емоційні ознаки)» розглядуваної монографії В. В. Лєня дає підстави для висновку, що, конструюючи формулу неосудності, науковець виділяє, крім традиційних –медико-біологічного та психологічного, додатковий критерій – «кримінально-правовий (юридичний)», який, на думку автора, повинен припускати сам факт учинення передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння [2, с. 128]. По суті, В. В. Лєнь пристає на думку Ю. С. Богом'якова, який, розглядаючи неосудність як кримінально-правову категорію, вказував на три її критерії: юридичний, медичний та психологічний. До юридичного він зараховував факт учинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину та співпадає за часом учинення особою небезпечного діяння та хворобливого стану її психіки [3, с. 103–104]. Зазначимо, що ця позиція має достатню кількість прихильників серед вітчизняних науковців і вже неодноразово була піддана детальному розгляду в спеціальній літературі [4, 5].

В. В. Лєнь приділяє увагу дискусійному питанню суб'єктивного механізму суспільно небезпечних діянь неосудної особи. Досліджено й визначено мотиви суспільно небезпечної поведінки і суспільно небезпечних діянь неосудної особи, значне місце відведено в підрозділі законодавчому визначенню неосудності у кримінальному законодавстві зарубіжних країн.

Автор також поділяє погляд, що у формулі неосудності повинна знайти своє відображення емоційна ознака [2, с. 122–123]. Пропозиція щодо необхідності виокремлення емоційної ознаки в юридичному критерії неосудності аргументована слабо, та й автор звертає увагу, що «розлад емоційної сфери в сильному ступені супроводжується розладом інтелекту або волі або того й іншого одночасно. Отже, коли виникає серйозний розлад емоційної сфери, за загальним усталеним правилом виявляється лише інтелектуальна або вольова ознаки юридичного критерію» [2, с. 122–123]. Тож обґрунтованість уведення емоційної ознаки нівельована самим автором.

Додамо, що ще 1962 року І. К. Шахріманьян у своїй кандидатській дисертації аргументовано довів, що немає жодної потреби вводити нову, третю, ознаку до юридичного критерію неосудності з метою регламентації емоційної сфери, звертаючи увагу на те, що розлади емоційної сфери не можуть спричинювати неосудності, вони лише можуть бути обов'язковим чи факультативним симптомом або синдромом психічного розладу, котрий становить підставу для неосудності [6, с. 10].

Слід зауважити, що така пропозиція є спірною, і сучасні судово-психіатричні дослідження підтверджують це [7, с. 123]. Зокрема, вважається, що розлад емоцій не має самостійного значення, яке потребує відображення у психологічному критерії неосудності, котрий повністю характеризує психічний стан особи під час учинення суспільно небезпечного діяння, вказуючи на інтелектуальну і вольову ознаки.

Визначення неосудності, котре наведено у завершальній частині праці, викликає певні зауваження. Стверджується, що «неосудність – це, перш за все, самостійна юридична

обставина у кримінальному праві. Вона породжує правові наслідки (звільнення від кримінальної відповідальності і покарання з можливістю застосування медичного лікування) для особи в певному психічному стані (неосудної), яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, її нездатності віддавати собі звіт у своїх діях (бездіяльності) і керувати ними (сукупність критеріїв – медико-біологічного, психологічного та кримінально-правового (юридичного)) [2, с. 128].

В. В. Леня, розглядаючи формулу неосудності, звертає увагу на самостійне значення вольової ознаки юридичного критерію, яка й за відсутності інтелектуальної ознаки може свідчити про наявність «психологічного» критерію неосудності [2, с. 122]. В авторській же редакції поняття між цими ознаками без жодних пояснень стоїть сполучник «і» [2, с. 128]. Вказівка науковця на звільнення від кримінальної відповідальності та покарання з можливістю застосування медичного лікування особи, визнаної неосудною [2, с. 128], не відповідає положенням КК України. Визнання особи неосудною виключає осудність, виключає суб'єкта злочину та кримінальну відповідальність. Звільнення від кримінальної відповідальності має інші правові підстави та наслідки [8].

У 2005 році А. А. Васильєв захистив кандидатську дисертацію «Проблеми осудності в кримінальному праві України» [9, 10], яка є комплексним науковим дослідженням кримінально-правових проблем осудності й неосудності. Здобувач пропонує складну формулу осудності й неосудності з виділенням критеріїв, елементів та їх ознак [10, с. 66–68, 123, 126, 127].

Критерії осудності (неосудності) такі: формально-правовий (юридичний) та змістовні – психологічний (психофізіологічний) і медичний. Якщо останні у своєму змісті хоча й спірні, але цілком традиційні, то виокремлення формально-правового критерію є недостатньо аргументованим.

Формально-правовий критерій, на думку А. А. Васильєва, полягає у факті «вчинення протиправного суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, що відмежовує кримінально-правову неосудність від неосудності, передбаченої адміністративним законодавством, беззаперечна відсутність вини у вчиненні такого діяння, неможливість особи бути відповідальною за вчинене суспільно небезпечне діяння» [10, с. 123–124]. Включення цього критерію до формули неосудності не є новим для науки кримінального права, ця пропозиція була сформульована, як уже наголошувалося раніше, Ю. С. Богом'яковим [3, с. 103–104]. Слід звернути увагу, що, пропонуючи формально-правовий критерій, А. А. Васильєв у попередньому підрозділі дисертації дійшов висновку, що «спірним є включення факту вчинення об'єктивно протиправного суспільно небезпечного діяння у визначення неосудності, такий факт знаходиться фактично поза цим явищем» [10, с. 16]. Тобто сам автор фактично нівелює аргументи включення формально-правового критерію до формули неосудності.

Зайвим убачається зарахування до психологічного критерію емоційної ознаки [10, с. 126] на тих самих підставах, які зазначено вище щодо подібної пропозиції В. В. Леня.

Єдина зміна поняття неосудності стосується медичного критерію неосудності, яку автор вважає за необхідне обмежити двома найменуваннями: тяжкий хворобливий стан психіки і тимчасовий розлад психічної діяльності [10, с. 129].

Зрештою А. А. Васильєв пропонує редакцію статті про неосудність, яка фактично зберігає чинну редакцію ч. 2 ст. 19 КК: «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом неосудною, тобто така, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок тяжкої хронічної психічної хвороби чи тимчасового розладу психічної діяльності. Неосудній особі суд має право призначити примусові заходи медичного характеру, передбачені цим Кодексом, з урахуванням суспільної небезпечності особи та вчиненого нею діяння» [10, с. 196–197].

2011 року В. М. Бурдін захистив докторську дисертацію на тему «Осудність та неосудність у кримінальному праві України» [11]. Наукова громадськість могла ознайомитися з результатами цього дослідження у монографії науковця [12].

Видаються суперечливими висновки автора щодо співвідношення понять «осудність» і «вина», зокрема те, що «коли по відношенню до вчиненого особою діяння неможливо встановити жодного з видів вини, таку особу потрібно визнати неосудною» [11, с. 16]. Далі науковець наполягає на своєму висновку, що неосудність є результатом відсутності вини, наводячи три типи кримінально значущих ситуацій непереборної сили [11, с. 22]. В останніх прикладах відсутність можливості виконання особою певних дій через обставини об'єктивного характеру (стихийне лихо, тяжкість поранення) В. М. Бурдін пов'язує виключно з тим, що в особи не було «можливості забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою». Однак із цим твердженням погодитися складно, оскільки відсутність волі не може бути рівнозначною неосудності, про що, на наш погляд, свідчить і визначення непереборної сили, яке наводить автор [11, с. 22]. Ці зауваження стосуються також пропозиції автора включити до причин неосудності рефлексі [11, с. 23].

В остаточному підсумку автор пропонує таку редакцію статті [12, с. 717–718]:

«1. Неосудною суд визнає особу, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати суспільну небезпечність чи кримінальну протиправність цього діяння або передбачати суспільну небезпечність чи кримінальну протиправність його наслідків, зазначених в Особливій частині КК України, або керувати цим діянням.

2. До неосудної особи можуть бути застосовані заходи, передбачені Законом України «Про психіатричну допомогу».

3. Причинами неосудності можуть бути:

- 1) психічні та соматичні розлади;
- 2) відставання у психічному розвитку;
- 3) невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації;
- 4) непереборна сила – явища непередбачуваного чи невідворотного для особи характеру, впливу яких особа не могла уникнути або яким не могла запобігти;
- 5) непереборний фізичний вплив;
- 6) рефлексі».

Складно підтримати пропозицію В. М. Бурдіна щодо розширення причин неосудності за рахунок включення до них не тільки низки обставин, що виключають злочинність діяння (непереборного фізичного впливу, непереборної сили), а й соматичних захворювань [11, с. 19–20]. Сам автор вказує на різний за природою вплив психічних розладів і соматичних захворювань, однак не враховує абсолютно різного за інтенсивністю характеру впливу. Фізіологічні порушення можуть впливати на поведінку людини, знижуючи інтелектуально-вольові якості особи тільки через психічний розлад, наприклад як наслідок травми голови [11, с. 19]. Ілюстрація автором прикладу неосудності у разі такої травми, як ушкодження кінцівок [11, с. 19], взагалі не може свідчити про втрату особою можливості здійснювати усвідомлено-вольові вчинки.

Таким чином, не викликає сумніву, що в розглянутих працях ґрунтовно, з необхідною для цього аргументацією досліджено чимало актуальних питань, а отже, ознайомлення з ними буде корисним як для науковців, так і для юристів-практиків. Проте, на наш погляд, на окремі зауваження, висловлені в статті, авторам слід звернути увагу і надати додаткові аргументи своєї позиції у подальших працях, надто з урахуванням новітніх досягнень судової психіатрії.

Зрештою, можна висновувати, що дисертації В. В. Леня, А. А. Васильєва та В. М. Бурдіна мають бути оцінені тільки позитивно. Праці присвячені актуальним та цікавим кримінально-правовим проблемам, містять їх авторське бачення, а також дають поштовх розвитку науки кримінального права щодо питань осудності й неосудності та примусових заходів медичного характеру.

Список використаної літератури:

1. Лень В. В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. В. Лень. – Х., 2003. – 18 с.
2. Лень В. В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві : монографія / В. В. Лень ; передм. д.ю.н., проф. Ю. М. Антоняна. – Д. : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2008. – 180 с.
3. Богомяжков Ю. С. Уголовно-правовая невменяемость: критерии и признаки / Ю. С. Богомяжков // Сов. государство и право. – 1989. – № 4. – С. 103–108.
4. Первомайский В. Б. Невменяемость / В. Б. Первомайский. – К. : Компьютерно-издательский центр (КВИЦ), 2000. – 320 с.
5. Первомайский В. Б. Критерии невменяемости и пределы компетенции психиатра-эксперта // Судово-психіатрична експертиза : статті (1989–1999) / В. Б. Первомайський. – К. : Сфера, 2001. – С. 44–60.
6. Шахриманьян И. К. Невменяемость по советскому уголовному праву : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / И. К. Шахриманьян. – Л., 1962. – 16 с.
7. Руководство по судебной психиатрии / под ред. Т. Б. Дмитриевой, Б. В. Шостаковича, А. А. Ткаченко. – М. : Медицина, 2004. – 592 с.
8. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
9. Васильєв А. А. Проблеми осудності в кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А. А. Васильєв. – Х., 2005. – 18 с.
10. Васильєв А. А. Проблеми осудності в кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Васильєв А. А. – Х., 2005. – 221 с.
11. Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. М. Бурдін. – Львів, 2011. – 38 с.
12. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) : монографія / В. М. Бурдін. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2010. – 780 с.

Надійшла до редколегії 16.02.2012